УДК 37.091.12:159-051: 303.682;001.3

DOI <https://doi.org/10.32405/2413-4139-2019-2-106-112>

Наталія Бельська,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0697-3973>

м. Київ

СОЦІОНОМІЧНЕ ПРОФЕСІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ XXI-го СТОЛІТТЯ: СПЕЦИФІКА, ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНІ ФАКТОРИ, ДЕОНТОЛОГІЯ

Анотація.

У статті проаналізовано зміни, що відбуваються сьогодні в професіях соціономічного типу «людина – людина». Відзначається, що традиційна схема діяльності в соціономічних професіях «суб'єкт – діяльність – об'єкт – навколишній світ» трансформується у двополюсну спільну діяльність за принципом «суб'єкт-1 – діяльність – суб'єкт-2 – навколишній світ». Визначено внесок у професійну соціономічну успішність когнітивного та мотиваційного факторів (згідно з ресурсною моделлю М. Амінова). Проаналізовано теорію моделей соціономічного контакту Р. Вітча, який виділив технічну, сакральну, колегіальну, контрактну та договірну моделі. Стверджується, що технічна та сакральна моделі несуть небезпеку деетизації спілкування та деформації моральних норм. Разом з тим, договірна модель є сплавом позитивних сторін колегіальної та контрактної моделей, оскільки будується на принципах взаємної угоди та довіри.

Ключові слова: соціономічні професії; спільна соціономічна суб'єктність; оцінювання ефективності; просоціальна спрямованість; модель ресурсності професійних здібностей; модель соціономічної взаємодії; біоетика.

Упродовж XX ст. процес становлення людини-професіонала традиційно розглядався, по-перше, лише на моделях соціотехнічних професій, по-друге, лише в рамках однієї професії

(спеціальності). З кінця XX-го ст. у більш економічно розвинених регіонах світу спостерігається збільшення тривалості життя, покращення якості освіти, розширення простору для реалізації особистісного потенціалу. Це сприяло розширенню варіативності професійної кар'єри людини. Вже давно стали нормою неодноразові зміни людьми характеру трудової активності (зміни не лише місця роботи або типу кар'єри, а й кардинальні зміни спеціальності, професії). Зазначена тенденція корелює зі зростанням зайнятості населення в сфері освіти та різних видів обслуговування, за одночасного скорочення зайнятості у сфері матеріального виробництва. Це по-новому ставить проблему розвитку та використання людських ресурсів (посилює значущість фахівців у галузі післядипломної освіти та перепідготовки у: *центрах зайнятості, менеджменту, бізнес-і держструктурах, організації громадської діяльності* тощо).

Відповідно збільшується кількість (і частка на ринку праці) соціономічних професій, а також кількість людей, у них зайнятих; з урахуванням підвищення конкурентності в професійному середовищі це призводить до виникнення нових системних властивостей професій, нових вимог до фахівця.

У другій половині XX ст. викристалізувалися нові сфери діяльності, серед яких *маркетинг, реклама, HR* тощо, що по-новому формують взаємодії людей у сферах пропозиції товарів і послуг. З'явилися принципово нові педагогічні та освітні технології, які стимулюють суб'єктну активність другого учасника – об'єкта освітнього процесу. З огляду на це, в специфіці соціономічних професій більше проступає новий аспект, що пов'язаний з посиленням ролі об'єкта професійної діяльності.

Так, Ю. Яқуніна зазначає: «Діяльність у соціономічних професіях орієнтована на інших людей (чи їхні групи), які мають власну активність, оцінюють, сприяючи (чи протидіючи) діям суб'єкта праці. Для позначення другого учасника процесу діяльності ми використовуємо поняття «користувач праці» – люди, які безпосередньо взаємодіють з професіоналом під час професійної діяльності, на яких спрямовано професійні зусилля суб'єкта праці. Схема діяльності в соціономічних професіях зазнає зміни: замість «суб'єкт – діяльність – об'єкт – навколишній світ» вона має вид «суб'єкт-1 – діяльність – суб'єкт-2 – навколишній світ». Під суб'єктом-1 ми маємо на увазі суб'єкта професійної діяльності (професіонала), під суб'єктом-2 – користувача діяльності. Хоча повноцінним суб'єктом діяльності є лише професіонал (суб'єкт-1), оскільки він ініціює, планує, здійснює, контролює та коригує хід процесу, загальний підсумок діяльності залежить від об'єднаних зусиль двох (чи більше) суб'єктів» [9, с. 9].

Таким чином, професійна діяльність у соціономічних професіях набуває рис спільної діяльності суб'єкта та користувача праці. Причому під спільною діяльністю розуміють діяльність не колективного суб'єкта, а загальну, «зустрічна» діяльність двох (і більше) суб'єктів, від індивідуальних дій яких залежить єдиний підсумок діяльності.

«Включеність» користувача праці (суб'єкта-2) у цю діяльність може бути різною, а тому можна говорити і про різну міру «спільності» діяльності. Проте можливо виявити такі ознаки спільної діяльності:

- *спільна мета* учасників (наприклад, «здоров'я» – у спільній діяльності лікаря і пацієнта, або «знання» – у спільній діяльності «учитель – учень»);
- *супідрядність індивідуальних мотивів* діяльності (мотив «навчити» – мотив «навчитися»);
- *поділ дій, функцій, ролей між учасниками* в ході планування і здійснення діяльності (виконання ролей «учитель – учень», «покупець – продавець» тощо. Обов'язково вимагає узгодження індивідуальних дій і дотримання «рольових зобов'язань» і регламентацій з обох боків);
- *єдиний кінцевий результат* діяльності (містить відповідальність суб'єкта-2 за незадовільний результат спільної діяльності);
- *взаємозвернення учасників* діяльності за оцінкою індивідуальних дій (орієнтація суб'єкта-1 на оцінку його дій суб'єктом-2 і навпаки).

Аналогічне зауваження робить В. Толочек: «Функціонування соціономічних професій пов'язано з історичним зростанням активності, ролі, прав, можливостей впливу другого

взаємодії суб'єкта – підлеглого, учня, клієнта, пацієнта, замовника, користувача товарів і послуг на форми існування самих професій, меж їхнього простору, траєкторій і перспектив розвитку професійної сфери і, навіть, самих суб'єктів-діячів. Нові відносини в системі “суб'єкт-діяч – суб'єкт-користувач” зміщують, деформують, ускладнюють та видозмінюють “простір професійної діяльності” суб'єкта-діяча, траєкторії еволюції професії і професіоналів» [8, с. 118–119].

Побудова системи виховання фахівців з урахуванням цього фактору може допомогти кращій адаптації до майбутньої професійної діяльності.

Специфічність соціономічних професій пов'язана також з неможливістю виявити та використовувати об'єктивні критерії в оцінюванні ефективності (або близьких їй понять – «успішності», «оптимальності», «результативності», «продуктивності», «продуктивності» тощо) професійної діяльності, адже об'єктивний критерій завжди передбачає певну норму чи «робочу шкалу» оцінювання. Оскільки в цьому типі професій використовуються переважно функціональні засоби діяльності, то значна частина трудового процесу прихована від зовнішнього спостереження. Повноцінне об'єктивне оцінювання діяльності в соціономічних професіях постає неможливим через відсутність показників, які фіксуються зовні, та свідчить про ефективність діяльності професіонала.

Відношення вчителя і учня, психотерапевта і клієнта, лікаря і хворої людини містять багато явищ, що неможливо класифікувати чи виміряти: співчуття, особиста залученість, наміри, інтуїція, людяність. Тому більшість дослідників цієї проблеми звертають увагу на певні, професійно важливі якості (*здібності та схильності*); якості, наявність яких є запорукою ефективної професійної діяльності фахівців соціономічних професій. До загальних якостей належать:

- позитивне сприйняття світу;
- альтруїстична спрямованість;
- бажання працювати з людьми і для людей;
- уміння слухати і чути співрозмовника, а також самому ясно та послідовно викладати думки;

- уміння знайомитися і спілкуватися з новими людьми;
- бажання і схильність організовувати діяльність інших людей тощо.

До більш вузьких професійно значущих якостей належать:

- емоційна стійкість;
- емпатія;
- спостережливість;
- уважність;
- швидкість прийняття рішень;
- організаторські та комунікативні здібності;
- рефлексія.

Наявність розвиненої рефлексії є важливою, адже для оцінювання ефективності діяльності у професіях типу «людина – людина» необхідно на рівні з об'єктивними показниками (якщо вони є) враховувати *оцінку діяльності з боку виконавця*, що формується на підставі суб'єктивних критеріїв, оскільки в найбільш розгорнутому і повному вигляді ця діяльність представлена **саме суб'єкту-1**, який здійснює діяльнісний процес.

Так, В. Мілакова зазначає, що базовою характеристикою, «фундаментом» професій соціономічного типу є просоціальна активність особистості, що бере початок у повсякденному житті, однак (через комплекс мотивів) успішно перетворюється у професійну діяльність [7]. Згідно з М. Рокичем, ці мотиви відображаються в таких цінностях, як активне життя, життєва мудрість і досвід, цікава професійна діяльність, постійний розвиток і творчість, а важливим мотивом вибору професії постає прагнення до самовдосконалення та самореалізації, а також бажання домогтися визнання та поваги. Також серед мотивів вибору соціономічних професій часто наявні такі: особисті схильності, династична приналежність (лікарі, вчителі тощо), престижність (менеджер, юрист). В ідеальному поданні в ієрархії потреб і мотивів учителів, лікарів, психологів

тощо матеріальний складник відходить на задній план. На думку Н. Кочеткова, «прагнення представників соціономічних професій зробити світ “світліше і чистіше”, є більш адекватною мотивацією діяльності. Один із нюансів полягає в тому, що, якщо до внутрішньої мотивації додати ще зовнішню, то ефективність діяльності буде знижуватися» [6].

Це вказує на те, що мотиваційний складник вибору соціономічної діяльності є складним, адже він завжди пов'язаний із такою суто когнітивною обумовленістю подібної професійної орієнтації. Ефективність професійної діяльності в соціономічних професіях, відповідно до ресурсної моделі професійних здібностей («спеціальних здібностей») Н. Амінова [1], є тим більш високою, чим більше збігаються вимоги професійної діяльності щодо індивідуальних особливостей професіонала за когнітивним і мотиваційним компонентами спеціальних здібностей. *Когнітивний компонент «спецздібностей»* пов'язаний із консервативними «природними передумовами» – він здійснює реалізацію тих задатків професійних здібностей, що не компенсуються. *Мотиваційний рівень* спецздібностей формується на ранніх стадіях онтогенезу і має компенсувати низький рівень ресурсності когнітивного компонента. Згідно з даними емпіричних досліджень Н. Амінова [2], успішність діяльності в соціономічних професіях зумовлена ступенем розвитку когнітивного компонента – **соціального інтелекту** (насамперед, це вміння взаємодіяти з людьми) «у супроводі» мотиваційного компонента, що представлено потребою в домінуванні та прагненням до регулювання й управління цією взаємодією.

Вплив когнітивного чинника виявляється і на рівні перцептивних процесів представників соціономічної сфери. Так, згідно з даними Е. Григорян [4], студенти факультетів менеджменту та інших професій типу «людина – людина» характеризуються більш високим рівнем розвитку так званої соціальної уваги, ніж представники професій несоціальної предметності. Причому рівень соціальної уваги позитивно корелює зі соціометричним статусом, соціальним і невербальним інтелектом, ергічністю в комунікативній сфері та прагненням до спільної діяльності. Це також підтверджує взаємозв'язок і взаємовплив когнітивних і мотиваційно-особистісних компонентів спеціальних здібностей, які є необхідними для успішної соціономічної діяльності.

Важливою специфічною особливістю соціономічних професій виступає той факт, що соціономічна діяльність (як форма самореалізації особистості) зумовлена морально-етичними принципами відносно об'єкта, тобто цей вид професій має деонтологічний статус. Діяльність фахівця соціономічної професії спрямована на досягнення таких суспільних ідеалів, як добробут, здоров'я, висока якість життя, розвиток особистості, здобуття освіти тощо. Для соціономів «важливими є як формалізовані етичні норми, так і неформальні, що незафіксовані в документах, але реально існують, оскільки апропоновані професіоналу його оточенням» [5].

Оскільки соціономічна діяльність передбачає контакт мінімум двох суб'єктів, то надзвичайно важливим є формат або модель такої взаємодії. Так, Р. Вітч пропонує **п'ять моделей** такого контакту **для медицини** (зазначена схема може бути застосована і для багатьох інших соціономічних професій): 1) **сакральну** (патерналістичну), 2) **технічну** (інженерну), 3) **колегіальну**, 4) **контрактну**, 5) **договірну** [3].

Патерналістська (сакральна) модель відносин ґрунтується на помилці в узагальненій експертизи: оскільки суб'єкт-1 є експертом у власній професії, він поширює «експертність» також щодо життя в цілому, і цим приписує себе моральну перевагу над суб'єктом-2. У цій ситуації лікар (учитель тощо) відноситься до іншої сторони як до дитини, нехтуючи її свободою і забираючи частину відповідальності на себе.

Для **технічної (інженерної)** моделі характерним є ігнорування міжособистісного аспекту взаємодії між суб'єктом-1 і суб'єктом-2. Причому існує тенденція нехтувати ціннісними аспектами на користь вузькопрофесійних міркувань.

Колегіальна модель вбачає суб'єктів соціономічного контакту (1 і 2) як колег, які співпрацюють для досягнення спільної мети (здоров'я, навчання, різні види допомоги). Така модель вимагає довіри та відповідальності від обох сторін взаємодії та зобов'язує до безперервного діалогу між людьми.

Як зауважують О. Бартко, Є. Міхаловська-Карлова [3], сам Р. Вітч відноситься до цієї моделі скептично, оскільки етнічні, класові, економічні та ціннісні розбіжності між суб'єктами контакту перешкоджають встановленню духовного зв'язку, а також не сприяють досягненню справжніх відношень рівності (мається на увазі в ідеї колегіальності).

Контрактна модель розглядає взаємини між учасниками соціономічної діяльності як суто ділові (суб'єкт-1 – постачальник послуги, суб'єкт-2 – отримувач послуги). Вони будуються відповідно до контракту, що передбачає винагороду за послуги. Разом з тим, Р. Вітч вважає, що існуватимуть зобов'язання, що «вирастають з більш глибоких коренів» ніж контракт.

Договірна модель спирається на успадкований професією в минулому ідеал, присвячена альтруїстичній меті, що є більше, ніж просто результатом контракту з отримувачем конкретної послуги. Договірна модель намагається віддати належне тим елементам взаємин у соціономічній діяльності, що йдуть далі простого контракту. У договірній моделі служіння ідеалу та привілеї, надані суспільством, накладає зобов'язання на учасника – суб'єкта-1, що не обумовлено контрактом. Це стає важливим у надзвичайних обставинах, наприклад, коли лікар або інший професіонал має допомогти навіть за відсутності контракту. Договірна модель є сплавом позитивних особливостей двох попередніх моделей – *колегіальної* та *контрактної*. «Договір» двох сторін соціономічної взаємодії будується на принципах взаємної згоди та довіри. Така модель менш формальна та більш людяна, оскільки враховує моральність обох суб'єктів.

У контексті технічної (інженерної) та патерналістської моделей свідомість суб'єкта-1 діяльність деєтизується, а морально-етичні норми – деформуються. Деєтизація та дегуманізація професійної свідомості та діяльності фахівців соціономічних професій деформує їхні моральні настанови та перешкоджає знаходженню правильних відповідей на питання моралі. Людям стає важче виконувати власні моральні зобов'язання відносно колег, клієнтів, учнів та їхніх родичів. Таким чином, вибір моделі взаємодії учасників соціономічної є значною біоетичною проблемою.

Таким чином, необхідно зазначити, що тенденції ускладнення професії типу «людина – людина» досі часто розглядають виключно як позитивні процеси. Проте саме представники соціономічних професій – керівники, менеджери, обслуговуючий персонал, працівники правоохоронних органів і соціальних служб, учителі, лікарі – частіше і більш схильні до професійних деструкцій. Розширення соціальних ролей і трудових функцій суб'єкта йде поруч з його особливими професійними деформаціями («психологічним вигоранням», «стресами білих комірців» тощо). Так, В. Толочек зазначає «...можемо констатувати породження нових системних властивостей в системі “людина – професія”, що історично ускладнюється. Баланс свобод і обмежень представника соціономічної професії може бути легко зруйнованим. Отже, потрібним є подальше розроблення проблеми, а також технологій психологічного супроводу в кризових ситуаціях і корекції поведінки представників цих професій» [8, с. 119].

Використані літературні джерела

1. Аминов Н.А. Дифференциальная психодиагностика педагогических стилей / Н.А. Аминов. Москва : Изд-во Ин-та соц. работы, 1997. 167 с.
2. Аминов Н.А. Янковская Н.А. Модель работы эффективного психоконсультанта в системе психолого-медико-социальных центров Москвы / Н.А. Аминов, Н.А. Янковская // Психологическая наука и образование. 1999. № 3–4. С. 92–104.
3. Бартко А.Н., Михаловска-Карлова Е.П. Биомедицинская этика: теория, принципы и проблемы / А.Н. Бартко, Е.П. Михаловска-Карлова // Принципы и основные проблемы биомедицинской этики. Ч. 2. Москва : ММСИ, 1999. С. 95–99.
4. Григорян Э.Г. Социально-психологические особенности аттенционных свойств будущих специалистов технической и социальной сферы: автореф. ... канд. психол. наук / Э.Г. Григорян. Самара, 2006. 33 с.
5. Ермолаева Е.П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность / Е.П. Ермолаева // Психологический журнал. 2001. Т. 22. № 4. С. 51–59.

6. Кочетков Н.В. Помогающие профессии в новых экономических условиях / Н.В. Кочетков. URL: http://scepsis.net/library/id_3322.html.

7. Милакова В.В. Психологические особенности профессионального самоопределения будущих специалистов помогающих профессий социномического типа: автореф. ... канд. психол. наук / В.В. Милакова. Астрахань, 2007. 35 с.

8. Толочек В.А. Профессиональное становление субъекта в социномических профессиях: специфика феномена или новые грани психологии? / В.А. Толочек // Вестник Самарской гуманитарной академии. 2009. № 1 (5). С. 118–119. (Серия «Психология»).

9. Якунина Ю.Е. Субъективные критерии эффективности профессиональной деятельности в профессиях типа «человек – человек»: автореф. ... канд. психол. наук / Ю.Е. Якунина. Москва, 2004. С. 9.

References

1. Aminov, N.A. (1997). *Differencialnaja psihodiagnostika pedagogicheskikh stilej* [Differential psychodiagnosics of pedagogical styles]. Moscow.

2. Aminov, N.A. & Jankovskaja, N.A. (1999). Model raboty jeffektivnogo psihokonsultanta v sisteme psihologo-mediko-socialnyh centrov Moskvy [The model of work of an effective psycho-consultant in the system of psychological, medical and social centers of Moscow]. *Psihologicheskaja nauka i obrazovanie – Psychological science and education*, 3-4, P. 92-104.

3. Bartko, A.N. & Mihalovska-Karlova, E.P. (1999). Biomedicinskaja jetika: teorija, principy i problemy [Biomedical ethics: theory, principles and problems]. *Principy i osnovnye problemy biomedicinskoj jetiki – Principles and main problems of biomedical ethics*. Moscow: MMSI.

4. Grigorjan, Je.G. (2006). Socialno-psihologicheskie osobennosti attencionnyh svojstv budushhih specialistov tehnicheckoj i socialnoj sfery [Socio-psychological features of attentional properties of future specialists in the technical and social sphere]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Samara.

5. Ermolaeva, E.P. (2001). Professionalnaja identichnost i marginalizm: koncepcija i realnost [Professional identity and marginalism: concept and reality]. *Psihologicheskij zhurnal – Psychological Journal*, 4, P. 51-59.

6. Kochetkov, N.V. (n.d.). *Pomogajushhie professii v novyh jekonomicheskikh uslovijah* [Helping professions in the new economic environment]. Retrieved from: http://scepsis.net/library/id_3322.html.

7. Milakova, V.V. (2007). Psihologicheskie osobennosti professionalnogo samoopredelenija budushhih specialistov pomagajushhih professij socionomicheskogo tipa [Psychological features of professional self-determination of future specialists of helping professions of socionomic type]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Astrahan.

8. Tolocek, V.A. (2009). Professional'noe stanovlenie subjecta v socionomicheskikh professijah: specifika fenomena ili novye grani psihologii? [Professional formation of the subject in socionomic professions: the specifics of the phenomenon or new facets of psychology?] *Vestnik Samarskoj gumanitarnoj akademii – Bulletin of the Samara Humanitarian Academy*. 1 (5), P. 118-119.

9. Jakunina, Ju.E. (2004). Subjektivnye kriterii jeffektivnosti professionalnoj dejatel'nosti v professijah tipa «chelovek – chelovek» [Subjective criteria for the effectiveness of professional activity in professions such as «person – person»]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow.

Bielska Nataliia. Socionomic Professional Environment of the XXI Century: Specificity, Value and Motivational Factors, Deontology.

Summary.

The article analyzes the changes that are currently taking place in professions of the socionomic type ("human being – human being"). It is noted that the traditional scheme of activity in socionomic professions "subject – activity – object – environment" is transformed into bipolar joint activity according to the principle "subject-1 – activity – subject-2 – environment". In connection with impossibility of a full objective assessment of this type of work, the importance of reflection of a social worker, his ability to evaluate his own professional activity on the basis of subjective criteria are emphasized. Prosocial activity of a person in combination with such value orientations as active life, life wisdom, interesting work, self-development, self-improvement and creativity, recognition and respect of people is considered as a system-forming factor in socionomic activity.

The contribution to the professional success of a socioeconomic worker of cognitive and motivational factors is analyzed, taking into account the fact that 1) the conservative cognitive component is associated with natural conditions and uncompensated; 2) the motivational component is formed in the early stages of ontogenesis and has compensating function for the low level of resource of the cognitive factor. At the structure of the cognitive factor special importance is attached to "social attention", the level of development of which is higher for representatives of socioeconomic professions than for representatives of a non-social sphere. At the structure of the motivational component the role of the need for dominance and the desire for regulation and management of human interaction is emphasized. The paper notes the bioethical problem associated with the format of interaction of participants in socioeconomic activities. Five models of socioeconomic contact (R. Veatch) are analyzed – technical (engineering), sacred (paternalistic), collegial, contractual and agreed models. It is noted that the technical and sacred models contain the danger of de-ethnization of communication and deformation of moral standards, while the agreed model is an alloy of the positive aspects of the collegial and contractual models, since it is based on the principles of mutual agreement and trust.

Key words: socioeconomic professions; joint socioeconomic subjectivity; performance evaluation; prosocial orientation; resource model of professional abilities; socioeconomic interaction model; bioethics.

Бельская Н.А. Социономическая профессиональная среда XXI-го века: специфика, ценностно-мотивационные факторы, деонтология.

Аннотация.

В статье анализируются изменения, которые происходят в настоящее время в профессиях социономического типа «человек – человек». Отмечается, что традиционная схема деятельности в социономических профессиях «субъект – деятельность – объект – окружающий мир» трансформируется в двухполюсную совместную деятельность по принципу «субъект-1 – деятельность – субъект-2 – окружающий мир». Проанализирован вклад в профессиональную социономическую успешность когнитивного и мотивационного факторов (согласно ресурсной модели Н. Аминова). Описана теория моделей социономического контакта Р. Витча, выделившего техническую, сакральную, коллегиальную, контрактную и договорную модели. Отмечается, что техническая и сакральная модели несут опасность деэтизации общения и деформации моральных норм, в то время как договорная модель является сплавом позитивных сторон коллегиальной и контрактной моделей, поскольку строится на принципах взаимного соглашения и доверия.

Ключевые слова: социономические профессии; совместная социономическая субъектность; оценка эффективности; просоциальная направленность; модель ресурсности профессиональных способностей; модель социономического взаимодействия; биоэтика.

Стаття надійшла до редколегії 9 вересня 2019 року